

ЦУВИНА Тетяна

 <https://orcid.org/0000-0002-5351-1475>

д. ю. н., професор, завідувач кафедри цивільного судочинства, арбітражу та міжнародного приватного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Сковороди, 77, м. Харків, 61024, Україна
t.a.tsvivina@nlu.edu.ua

TSUVINA Tetiana

 <https://orcid.org/0000-0002-5351-1475>

Doctor of Sciences (Law), Professor, Head of the Department of Civil Procedure, Arbitration and Private International Law Yaroslav Mudryi National Law University
77, Skovorody St., Kharkiv, 61024, Ukraine
t.a.tsvivina@nlu.edu.ua

ПРОЦЕДУРА (САМО)ВІДВОДУ СУДДІ ЯК МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ НЕУПЕРЕДЖЕНОСТІ СУДУ: ПРАКТИКА ЄСПЛ ТА НАЦІОНАЛЬНЕ ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Дослідження присвячене актуальній як з теоретичної, так і з практичної точки зору проблематиці забезпечення міжнародних стандартів неупередженості суду через процедуру (само)відводу судді крізь призму міжнародних стандартів права на справедливий судовий розгляд (п. 1 ст. 6 ЄКПЛ). Метою статті є дослідження процедурних аспектів (само)відводу судді як механізму забезпечення неупередженості суду у практиці ЄСПЛ та аналіз національного законодавчого регулювання інституту (само)відводу суддів на відповідність міжнародним стандартам справедливого судочинства. Стаття складається з трьох частин: перша присвячена аналізу ролі процедури (само)відводу як гарантії забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; друга стосується особливостей процедури (само)відводу судді у випадку одноособового розгляду справи у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві; третя розкриває особливості процедури (само)відводу судді у разі колегіального розгляду справи у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві. У дослідженні з практичної та теоретичної точок зору розглянуто спірні питання нормативного регулювання та судової практики застосування процедури (само)відводу та запропоноване авторське бачення шляхів їх подолання. Обґрунтовано доцільність внесення змін до процесуального законодавства, зокрема необхідність закріплення у цивільному процесуальному, господарському процесуальному та адміністративному процесуальному законодавстві положення про необхідність передачі заяви про (само)відвід судді на розгляд іншому судді у всіх без виключення випадках;

THE PROCEDURE OF (SELF)RECUSAL OF A JUDGE AS A MECHANISM FOR ENSURING THE COURT IMPARTIALITY: ECtHR PRACTICE AND NATIONAL LEGAL REGULATION

The study is devoted to the theoretically and practically relevant issue of ensuring international standards of court impartiality through the procedure of judge (self)recusal through the prism of international standards of the right to a fair trial (paragraph 1, art. 6 of the ECHR). The purpose of the article is to study the procedural aspects of (self)recusal of a judge as a mechanism for ensuring the impartiality of the court in the practice of the ECtHR and to analyse the national legislative regulation of the institute of the judge (self)recusal for compliance with international standards of the fair trial. The article consists of three parts: the first of is devoted to the analysis of the role of the (self)recusal procedure as a guarantee of ensuring the impartiality of the court in the context of paragraph 1 of art. 6 of the ECHR; the second concerns the features of the (self)recusal procedure of a judge in the case of a single-judge proceeding in the practice of the ECtHR and national procedural legislation; the third reveals the features of the (self)recusal procedure of a judge in the case of a collegial proceeding in the practice of the ECtHR and national procedural legislation. The study examines, from both practical and theoretical points of view, controversial issues of regulation and judicial practice in the application of the (self)recusal procedure, and the author's vision of ways to overcome them has been proposed. The feasibility of introducing amendments to procedural legislation has been substantiated, in particular the need to enshrine in civil procedural, economic procedural, and administrative procedural legislation the provision on the need to transfer an application for the (self)recusal of a judge to another judge for

забезпечення права апеляційного оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді; необхідність регламентації інституту (само)відводу в Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Ключові слова: неупередженість (безсторонність) суду, право на справедливий судовий розгляд, відвід судді, самовідвід судді, цивільне судочинство, адміністративне судочинство, господарське судочинство, кримінальне судочинство.

consideration in all cases without exception; ensuring the right to appeal a court decision based on the results of consideration of an application for the (self)recusal of a judge; and the need to regulate the institution of (self)recusal in the Code of Ukraine on Administrative Offenses.

Keywords: impartiality of the court, the right to a fair trial; recusal of a judge, self-recusal of a judge, civil proceedings, administrative proceedings, economic proceedings, criminal proceedings.

Вступ

Стаття 6 Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод 1950 р. (надалі – ЄКПЛ) закріпила право кожного на справедливий і публічний розгляд його справи впродовж розумного строку незалежним й неупередженим судом, встановленим законом, який вирішить спір щодо його прав та обов’язків цивільного характеру або встановить обґрунтованість будь-якого висунутого проти нього кримінального обвинувачення. Однією з інституційних гарантій права на справедливий судовий розгляд є неупередженість (безсторонність) суду, що разом з вимогами незалежності суду та його створенням, відповідно до закону становлять тріаду складових "належного суду" (Сакара, 2011; Сакара, 2010).

Питання неупередженості (безсторонності) суду розглянуто у публікаціях Гуйвана (2019), Овсяннікової (2020), Погорецького та Старенького (2025), Сакари (2011; 2010) та ін. Вимогам неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ присвячені й праці автора цієї статті (Цувіна, 2022; Цувіна, 2011; Цувіна, 2020; Цувіна, 2019; Цувіна, 2021; Цувіна, 2023). Водночас розвиток практики Європейського суду з прав людини (надалі – ЄСПЛ) щодо тлумачення та застосування п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стосовно вимоги неупередженості (безсторонності) суду дає змогу по-новому оцінити процедурні аспекти відводу суддів як гарантії забезпечення неупередженості судді у судовому провадженні.

Метою цієї статті є дослідження процедурних аспектів (само)відводу судді як механізму забезпечення неупередженості (безсторонності) суду у практиці ЄСПЛ та аналіз національного законодавчого регулювання інституту (само)відводу суддів на відповідність міжнародним стандартам справедливого судочинства.

У ході дослідження використано діалектичний метод – для з’ясування природи та змісту феномену неупередженості суду й процедури (само)відводу як механізму її забезпечення, співвідношення міжнародно-правового та національного регулювання зазначеного інституту в аспекті реалізації вимог ЄКПЛ і чинного процесуального законодавства. Завдяки методу аналізу та синтезу проаналізовано й систематизовано основні підходи, запропоновані у науковій літературі, та впроваджено у практиці ЄСПЛ до регламентації процедури

(само)відводу судді при одноособовому та колегіальному розгляді справи. Логіко-правовий метод дав можливість виявити особливості тлумачення положень чинного законодавства крізь призму стандартів п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та практики ЄСПЛ. Використання прогностичного методу та методу правового моделювання дозволило сформулювати пропозиції для покращення нормативного регулювання процедури (само)відводу суддів у національному правопорядку.

Стаття складається з трьох частин: перша – присвячена аналізу ролі процедури (само)відводу як гарантії забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ; друга висвітлює особливості процедури (само)відводу судді у випадку одноособового розгляду у практиці ЄСПЛ та національному процесуальному законодавстві; третя розкриває особливості процедури (само)відводу судді у разі колегіального розгляду справи в практиці ЄСПЛ та національній практиці.

1. Роль (само)відводу як механізму забезпечення неупередженості суду у контексті п. 1 ст. 6 ЄКПЛ

Практика ЄСПЛ щодо неупередженості суддів є досить значною. У попередніх публікаціях автором здійснено узагальнення позицій ЄСПЛ щодо неупередженості суддів, суб'єктивного та об'єктивного критеріїв неупередженості судді, функціональної та персональної неупередженості судді, ситуацій, що викликають сумніви в неупередженості суду тощо. У ході цього дослідження зосередимося на аналізі саме процедурних аспектів (само)відводу суддів.

У цьому контексті ЄСПЛ неодноразово наголошував, що процесуальним механізмом забезпечення неупередженості суду є процедура (само)відводу суддів, передбачена процесуальним законодавством. ЄСПЛ підкреслює особливу важливість зазначеного інституту, акцентуючи на тому, що наявність національних процедур забезпечення неупередженості, зокрема правил відводу суддів, є ключовим чинником. Такі правила однозначно свідчать про наміри національного законодавця усунути обґрунтовані сумніви в упередженості судді або суду та спрямовані на забезпечення довіри до судової системи. Для забезпечення відсутності будь-яких актуальних сумнівів вони безпосередньо впливають на усунення будь-яких проявів упередженості, а отже, слугують підвищенню тієї довіри, яку суди мають викликати у демократичному суспільстві з боку громадськості (*Mezmaric v. Croatia*, 2025, July 15).

Водночас ЄСПЛ не вимагає від держав – учасниць ЄКПЛ закріплення на національному рівні конкретної процедури вирішення питання про (само)відвід суддів, підкреслюючи, що бере до уваги національні правила відводу при з'ясуванні того, наскільки побоювання заявника щодо упередженості судді можуть вважатися об'єктивно

виправданими (*Micallef v. Malta*, 2009, October 15). Останнім часом у практиці ЄСПЛ сформувалася низка справ, у яких ЄСПЛ безпосередньо аналізував процедурні аспекти відводу суддів, як у випадку одноособового, так і колегіального розгляду справи. На цих підходах доцільно зупинитися докладніше.

2. (Само)відвід у разі одноособового розгляду справи

У справі "*Mikhail Mironov v. Russia*" (2020, October 6) прокурором подано цивільний позов до заявника про визнання договору купівлі-продажу між ним та муніципалітетом недійсним, одночасно з цим порушено кримінальну справу щодо продажу відповідної земельної ділянки за заниженими цінами проти батька заявника, який був головою муніципалітету. Після розгляду справи за позовом прокурора мировим суддею рішення останнього було оскаржене до районного суду та в подальшому скасоване суддею А. Паралельно з цим кримінальна справа була призначена до розгляду трьома суддями, одним з них був також суддя А., який невдовзі заявив самовідвід через свою участь у розгляді цивільної справи за позовом прокурора. Відвід обґрунтовано тим, що під час розгляду кримінальної справи мали бути встановлені факти щодо заявника (зокрема незаконність факту продажу земельної ділянки родичам підсудного), яким суддя вже надав оцінку під час розгляду цивільної справи. Надалі обласний суд не погодився із задоволенням відводу, адже в районному суді працювало лише три судді, що унеможливило б розгляд справи у цьому суді. Після скасування рішення у цивільній справі за позовом прокурора через неналежне повідомлення заявника справа направлена на повторний розгляд до районного суду. Під час повторного розгляду цивільної справи заявник подав заяву про відвід судді А., посиляючись на заяву останнього у кримінальному провадженні та сформованість думки судді щодо справи. Зазначену заяву про відвід розглянуто суддею А., який відмовив в її задоволенні на тій підставі, що заява про відвід у межах кримінального провадження не може бути підставою для відводу у цивільній справі. У своїй скарзі до ЄСПЛ заявник стверджував про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ щодо недотримання вимоги неупередженості суду через те, що суддя, якому було заявлено відвід, самостійно розглядав заяву про свій відвід, та не надав належного мотивування, відмовляючи у задоволенні такої заяви (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6). Проаналізувавши фактичні обставини цієї справи, ЄСПЛ здійснив декілька важливих висновків стосовно процедури (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи.

По-перше, ЄСПЛ зауважив, що при розгляді питання про те, чи процедура розгляду питання про відвід судді відповідала п. 1 ст. 6 ЄКПЛ, слід звертати увагу передусім на підстави відводу. Коли заявник обґрунтовує свою заяву про відвід загальними або абстрактними

підставами, не посилаючись на конкретні та/або суттєві факти, які могли б викликати розумні сумніви в безсторонності судді, така заява може бути розцінена як зловживання процесом. За таких умов той факт, що суддя, якому було заявлено відвід з таких підстав, самостійно ухвалив рішення щодо відводу, не викликає сумнівів у його неупередженості (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6). Крім того, ЄСПЛ зауважив, що слід зважати і на інші елементи, зокрема чи були підстави для відмови у задоволенні заяви про відвід належними, і чи було процесуальне порушення виправлене вищестоящим судом. Отже, ЄСПЛ виснує, що право заявника на справедливий судовий розгляд неупередженим судом не порушується, якщо суддя розглядає заяву про свій відвід за відсутності у заяві про відвід аргументів, які за своєю природою мають значення для вирішення питання стосовно неупередженості. У зазначеній справі заявник посилався на заяву судді А. про самовідвід, у якій останній зауважував на своїй вже сформованій думці стосовно скарги заявника. Відтак, заявник зробив посилення на важливі моменти, які мали бути взяті до уваги при вирішенні питання щодо безсторонності судді. Його заява не могла паралізувати судову систему держави-відповідача та не вважалася порушенням процесуальних норм, а підстави для відводу не могли розцінюватися як такі, що не стосуються справи, адже вони були достатньо конкретними. З огляду на зазначене, ЄСПЛ дійшов висновку, що за умов, коли мали місце обставини, які в принципі могли вплинути на безсторонність судді, зокрема конфлікт інтересів, суддя А. не мав права самостійно приймати рішення стосовно відводу (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

По-друге, важливим при розгляді питання про відвід судді є належне мотивування судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді. Так, ЄСПЛ зауважив, що у вищенаведеній справі у своєму рішенні суддя не відреагував належним чином на стурбованість заявника щодо упередженості судді, зазначивши лише, що підстави, які сформульовані в заяві про відвід, не входили до передбачених національним законодавством підстав для відводу судді. Він не пояснив, чому його безсторонність не повинна була ставитися під сумнів у цій справі. Крім того, суд не перевіряв, чи входили підстави, які вказав заявник, до категорій "інших підстав", що можуть викликати сумніви в упередженості судді, що визначалося як самостійна підстава для відводу відповідно до норм національного законодавства (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

По-третє, ЄСПЛ звернув увагу на те, чи були виправлені недоліки провадження в суді нижчої інстанції судом вищої інстанції у цій справі. З цього приводу ЄСПЛ зауважив, що в арсеналі заявника відсутні будь-які ефективні засоби правового захисту для виправлення зазначених вище процесуальних недоліків, оскільки єдиним засобом оскаржити упередженість судді апеляційного суду був перегляд в

порядку нагляду, що в попередній практиці ЄСПЛ характеризувався як занадто "невизначений" та "неефективний". Відтак, у цій справі ЄСПЛ знайшов порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ саме через невідповідність вимозі неупередженості суду процедури вирішення питання про відвід судді (*Mikhail Mironov v. Russia*, 2020, October 6).

Аналіз практики ЄСПЛ свідчить про диверсифікований підхід ЄСПЛ до механізму (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи, адже для висновку про порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ ЄСПЛ не достатньо лише того, що заява про відвід розглядалася тим самим суддею, якому було заявлено відвід. До уваги у цьому випадку має братися низка факторів: а) підстави відводу; б) вмотивованість заяви про відвід; в) чи становить заява про відвід зловживання процесуальними правами; г) вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді; д) можливість оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід, тобто потенційна можливість суду вищої інстанції виправити недоліки судового рішення суду нижчої інстанції.

Наведена справа є важливою з погляду національної моделі процедури (само)відводу суддів при одноособовому розгляді справи, що, на нашу думку, не повністю відповідає підходам, виробленим у практиці ЄСПЛ. Так, аналіз національного законодавства щодо процедури (само)відводу суддів дозволяє зробити висновок, що у ньому застосовані різні підходи до врегулювання цього питання на рівні різних процесуальних кодексів. Так, якщо у випадку подачі заяви про відвід судді у межах кримінального провадження така заява за одноособового розгляду справи завжди передається на розгляд іншому судді цього самого суду (ст. 81 КПК України), то в інших видах судочинства – цивільному, господарському та адміністративному – така заява спочатку розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише у випадку відмови у задоволенні заяви про (само)відвід надалі остання передається на розгляд іншому судді цього самого суду. При цьому у разі, коли заява про відвід подана менше ніж за три дні до судового засідання, або ж коли у відповідному суді працюють менше за три судді, така заява не передається на розгляд іншому судді (ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України). Окремо слід звернути увагу на відсутність правового регулювання процедури (само)відводу судді у Кодексі України про адміністративні правопорушення (надалі – КУпАП), що призвело до того, що на практиці норми КПК України застосовуються за аналогією у ситуації, коли має місце упередженість суду, що розглядає справу (Рішення Ради суддів, 2017). Таке нормативне регулювання викликає низку зауважень.

По-перше, у кримінальному провадженні гарантії неупередженості суду, з точки зору механізму розгляду питання про відвід судді, забезпечені краще, адже у всіх без виключення випадках за одноособового розгляду справи заява про (само)відвід передається на

розгляд іншому судді. На наш погляд, застосування різних підходів до регулювання механізму (само)відводу судді при одноособовому розгляді справи в різних процесуальних кодексах не має будь-якого вагомого підґрунтя, не сприяє єдності правового регулювання по суті однакових процесуальних питань у межах різних видів судочинства, тому призводить до порушення принципу правової визначеності. Натомість відсутність правового регулювання зазначеного інституту в межах КУпАП також ставить питання про відповідність вимозі законності в контексті принципу верховенства права.

По-друге, як свідчить аналіз практики ЄСПЛ, хоча суд і не вимагає від держав – членів ЄКПЛ регламентації на національному рівні конкретного механізму вирішення питання про відвід судді, допускаючи певну дискрецію, основою аналізу національного механізму відводу є диференційований підхід: розгляд питання про відвід судді самим суддею, якому відвід заявлено, є допустимим у випадку, коли заява про відвід не має конкретних та релевантних підстав для відводу і може бути розцінена як зловживання правом, якщо ж підстави для відводу є досить конкретними, то розгляд питання про відвід судді самим суддею вважається неприйнятним. При цьому також мають враховуватися вмотивованість судового рішення, яким вирішується питання про відвід судді та можливість оскарження такого судового рішення з метою виправлення помилок судом вищої інстанції. На рівні ж цивільної, господарської та адміністративної юрисдикції як підстава для диференціації механізму вирішення питання про відвід закладена зовсім інша логіка: заява завжди розглядається самим суддею, якому заявлено відвід, і лише у випадку незадоволення заяви – остання передається на вирішення іншому судді. Така конструкція має два ризики. Перший ризик – самоусунення судді від розгляду справи у тих ситуаціях, коли відсутні підстави для (само)відводу, однак з тих чи інших причин суддя не бажає розглядати конкретну справу. Другий – затягування розгляду справи у разі заявлення учасниками справи безпідставних відводів, адже безпідставні заяви про відвід, які містять ознаки зловживання процесуальними правами, і які, за логікою ЄСПЛ, мали б розглядатися доволі швидко тим суддею, якому було заявлено відвід, на рівні національного правопорядку передаються після відмови у задоволенні заяви на розгляд іншому судді.

По-третє, положення процесуального законодавства, відповідно до яких заява про відвід не передається на розгляд іншому судді у випадку, коли вона подана менш, ніж за три дні до судового засідання, або у випадку, коли у суді працюють три та менше суддів (ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України), введена з метою ефективності судочинства, однак, на наш погляд, у конкретних справах таке законодавче регулювання може призводити до порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. Передусім, це суперечить практиці ЄСПЛ, який при оцінці доцільності передачі питання про відвід судді передусім виходить із

такого показника, як обґрунтованість та підставність відводу, а не кількість суддів у певному суді та можливість розгляду справи цим судом. Крім того, знову ж таки, йдеться про застосування необґрунтовано різного підходу до вирішення питання про відвід судді для учасників справи, які знаходяться у рівному процесуальному статусі, виключно через кількість суддів у суді або час заявлення відводу.

Очевидно, що запропоновані зміни мають на меті зменшення строків судового розгляду справи та попередження зловживання процесуальними правами, втім вони також мають бути оцінені з точки зору принципу пропорційності, який вимагає, щоб вжитий захід був співмірним із поставленою метою, тобто пропорційний їй. Якщо питання про відвід судді вирішується суддею, якому цей відвід заявлений, то у такому випадку, переслідуючи мету прискорення розгляду справи, ми позбавляємо учасників справи гарантій права на розгляд цього питання належним судом, що, на наш погляд, порушує принцип пропорційності та право на справедливий судовий розгляд у цивільних справах, надаючи різний обсяг процесуальних гарантій особам, які опинилися у тотожній ситуації виключно через строки подачі заяви про відвід судді. Натомість правило про відсутність необхідності передачі питання про відвід судді на розгляд іншому судді, якщо на час подання такої заяви вирішення питання про відвід судді у суді здійснюють правосуддя менше трьох суддів, на наш погляд, покладає надмірний тягар на учасника справи, який має відповідати за те, що держава не спромоглася забезпечити належну кількість суддів у суді, і тим самим він опиняється у ситуації гіршій, порівняно з особами, чії справи розглядаються судами, де працює більше за три судді. Така ситуація є неприпустимою, особливо, зважаючи на фундаментальне значення та наслідки неправильного застосування процедури відводу судді, адже відповідно до п. 2 ч. 3 ст. 376 та п. 2 ч. 1 ст. 411 ЦПК однією з обов'язкових підстав для скасування судових рішень судів нижчих інстанцій під час апеляційного або касаційного перегляду є порушення норм процесуального права, пов'язане з тим, що в ухваленні судового рішення брав участь суддя, якому було заявлено відвід, і підстави його відводу визнані судом апеляційної або касаційної інстанції обґрунтованим (Цувіна, 2022).

По-четверте, ситуація з процедурою вирішення питання про (само)відвід на рівні національного правопорядку також ускладнюється відсутністю можливості оскарження судового рішення, постановленого за наслідками розгляду заяви про (само)відвід судді у суді вищої інстанції. Це фактично свідчить про відсутність на національному рівні ефективних засобів правового захисту права на розгляд справи неупередженим судом та неможливість виправлення ситуації судом вищої інстанції, на що також звертає увагу у своїх рішеннях ЄСПЛ.

Прикметно, що окреслені вище підходи, вироблені у практиці ЄСПЛ, також суголосні з зауваженнями GRECO щодо України

стосовно процедури (само)відводу суддів. Зокрема, у Доповненнях до другого звіту-оцінки відповідності Четвертого раунду оцінки міститься Рекомендація XVIII, відповідно до якої "необхідно забезпечити, щоб в усіх провадженнях усі рішення про відвід судді приймалися без його/її участі та могли бути оскаржені" (GRECO, 2024). Для цього необхідні зміни до законодавства, що закріплюють такі гарантії: а) судді, щодо яких заявлено відвід, завжди повинні бути виключені з процесу прийняття рішення про їх відвід або усунення від участі в конкретному провадженні з метою забезпечення об'єктивності та неупередженості у процесі прийняття рішень; б) з тієї самої причини необхідно запровадити можливість оскарження рішень за результатами заяв про відвід (окремо від можливості оскарження рішень по суті справи, яка вже передбачена законодавством) (GRECO, 2024).

3. (Само)відвід у разі колегіального розгляду справи

Аналіз практики ЄСПЛ щодо процедурних моментів вирішення питання про (само)відвід судді у випадку колегіального розгляду справи дозволяє зробити висновок про доцільність розрізнення випадків, коли: а) відвід заявлено лише одному судді, б) відвід заявлено декільком суддям або всьому складу суду.

У практиці ЄСПЛ є декілька справ, у яких ЄСПЛ безпосередньо торкався процедурних аспектів відводу суддів у випадку колегіального розгляду справ. Першими з таких справ стали справи "A. K. v. Liechtenstein" (2015, July 9) та "A. K. v. Liechtenstein" (№2) (2016, February 18), в яких з різних підстав були заявлені відводи п'ятьом суддям конституційного суду, що розглядали справу заявника. Питання про відвід вирішувалося за такою процедурою: четверо суддів по черзі обговорювали та приймали рішення щодо відводу п'ятого судді без участі останнього. Відповідно до резолютивної частини ухвали про відмову у задоволенні заяви про відвід рішення щодо всіх суддів було прийнято п'ятьма суддями, про відвід яких просив заявник. Розглядаючи зазначену справу, ЄСПЛ зауважив, що жодна із вказаних заявником у заяві про відвід підстав не була настільки вагомою, щоб породити сумніви в упередженості суддів, однак у цій справі питання виникає саме щодо процедури вирішення питання про відвід судді. З обставин справи впливає, що питання про відвід судді вирішувалося іншими чотирма суддями, яким також було заявлено відвід, що викликає декілька зауважень. По-перше, такий порядок особливо ставить під сумнів неупередженість суддів, якщо однакові підстави для відводу були заявлені для судді, питання про упередженість якого розглядається, та інших суддів, які вирішують питання щодо відводу. У такій ситуації судді, яким заявлено відвід з тих же питань, можуть розглядатися як такі, що по суті вирішують питання і щодо відводу,

заявленого про них самих. По-друге, ЄСПЛ у цій справі знову підкреслює, що у випадку, коли відвід є необґрунтованим та вмотивований загальними або абстрактними підставами, а тому може вважатися зловживанням процесуальним правом, то розгляд заяви самими суддями, яким було заявлено відвід, не є несумісним із п. 1 ст. 6 ЄКПЛ. У цій справі частині суддів був заявлений відвід з однакових підстав, а частині – з різних. За таких умов ЄСПЛ дійшов висновку, що судді, яким було заявлено відвід з однакових підстав, порушили вимоги неупередженості, використавши зазначену процедуру вирішення питання про відвід, адже всі вони приймали рішення щодо поданих заяв про відвід на однакових підставах, і, як наслідок, по суті, вирішували питання і щодо свого відводу також. Порушення неупередженості суду також підсилюється тим фактом, що судді, питання про відвід яких ще не було вирішене, все ж брали участь у розгляді питання щодо заяви про відвід інших суддів (*A. K. v. Liechtenstein*, 2015, July 9; *A. K. v. Liechtenstein* (№2), 2016, February 18).

У цій справі ЄСПЛ підкреслив ще один надважливий елемент оцінки процедури відводу суддів – можливість передачі заяви про відвід на розгляд іншій колегії суддів для усунення сумнівів заявника. ЄСПЛ зауважує, що заяви про відвід не повинні паралізувати правову систему держави-відповідача. Цей аспект набуває особливого значення, коли йдеться про суди останньої інстанції та коли рішення про задоволення чи відмову у задоволенні клопотання про відвід не може бути оскаржене. Якщо сторона у справі заявляє відвід одразу всьому складу суду, то це може бути розцінене як спроба паралізувати здійснення правосуддя та може бути індикатором зловживальної поведінки сторони. Проте у цій справі заявник посилався на чисельні підстави, на яких базувалися його міркування щодо упередженості суддів, зазначені підстави були визначені конкретно щодо кожного судді та були достатньо конкретними, а тому не можуть вважатися зловживанням права. Відтак, ще одним суттєвим моментом для констатації факту порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ стала непередача розгляду питання про відвід судді на розгляд іншій колегії за наявності такої можливості (*A. K. v. Liechtenstein*, 2015, July 9; *A. K. v. Liechtenstein* (№2), 2016, February 18).

У нещодавній справі "*Doynov v. Bulgaria*" заявник скаржився на порушення гарантії неупередженості суду при розгляді справи Вищим адміністративним судом у справі про відшкодування шкоди, завданої порушенням права ЄС, де одним із відповідачів був Верховний адміністративний суд. Заявником було заявлено відвід всім суддям цього суду під час провадження щодо перегляду судового рішення суду нижчої інстанції та подане клопотання про передачу справи на розгляд Верховного касаційного суду, що був найвищою судовою інстанцією в цивільних справах. Зазначене клопотання було розглянуте та відхилене

Верховним адміністративним судом через відсутність підстав для відводу суддів, передбачених національним процесуальним законодавством. Ухвалюючи своє рішення у справі, Верховний адміністративний суд серед іншого зауважив, що п. 2 ст. 7 Закону "Про відповідальність держави", згідно з яким суд, до якого подано позов про притягнення до відповідальності, в якому він сам є відповідачем, повинен передати справу до найближчого суду того ж рівня, не застосовується до верховних судів, оскільки найвища інстанція кожного рівня юрисдикції є єдиною і не може бути замінена. Крім того, Верховний адміністративний суд зауважив, що неупередженість складу суду, що розглядав справу, не підлягала сумніву, оскільки жоден з його членів не входив до складу суду, який ухвалив рішення у справі заявника, щодо відповідності якого праву ЄС було поставлене питання. ЄСПЛ, ухвалюючи рішення у цій справі, констатував відсутність порушення п. 1 ст. 6 ЄКПЛ як у факті розгляду заяви відповідним складом суду, так і у порядку процедури вирішення питання про відвід суддів, що розглядали справу. Аргументи ЄСПЛ у цій справі зводилися до такого:

а) той факт, що судді, які розглядали справу, працюють у Верховному адміністративному суді, не свідчить про наявність їх особистої упередженості;

б) судді, які винесли рішення щодо позову заявника, не були тими самими суддями, які ухвалили рішення про затримання заявника, яке, на думку заявника, не відповідало праву ЄС;

в) заява про відвід стосувалася всіх суддів Верховного адміністративного суду і згідно з процесуальним законодавством заява не могла бути передана до суду вищої інстанції або до суддів того самого суду, які не були залучені до її розгляду, адже у цьому суді було лише дві палати і саме друга палата, якій могло би бути передане для розгляду питання про відвід, і ухвалила рішення, в якому, на думку заявника, мало місце порушення права ЄС, тому заява про відвід загалом несла ризик паралізувати судову систему держави-відповідача;

г) жодні обставини не вказують на те, що судді відігравали будь-яку роль у представництві Верховного адміністративного суду як відповідача у справі, оскільки його представництво здійснював штатний юрист, який працював у цій установі;

д) суми, які підлягали виплаті у разі задоволення позову заявника, були передбачені окремою бюджетною статтею і не впливали на бюджет самого суду, відтак рішення Вищого адміністративного суду не могло мати будь-який вплив на винагороду суддів, які розглядали справу, їхні умови праці або функціонування суду (*Doynov v. Bulgaria*, 2025, April 1).

Зазначена справа має велике значення для української практики як з погляду вироблення ключових аспектів для оцінки процедури відводу суддів (зокрема підставності/безпідставності заяви про відвід, наявності можливості оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді та вмотивованості такого рішення), так і у більш широкій перспективі вступу до ЄС, адже у ній порушується питання про взаємодію національного права та права ЄС. Прикметно, що у своєму рішенні у цій справі ЄСПЛ також посилається на практику національних судів, де аналогічне питання щодо неупередженості суду найвищої інстанції при розгляді цієї категорії справ розглядалося на рівні верховних та конституційних судів держав – членів ЄС. ЄСПЛ підкреслює, що до аналогічних висновків щодо відсутності порушення вимоги неупередженості суду у цій категорії справ дійшли також Конституційний суд Бельгії у своєму рішенні від 23.02.2017 р. (№ 29/2017), Державна рада Франції у своєму рішенні від 01.04.2022 р. (9-та та 10-та палати, об'єднані, 443882), та Верховний суд Нідерландів у рішенні від 21.12.2018 р. (17/00424; NL:HR:2018:2396) (*Doynov v. Bulgaria*, 2025, April 1).

Порівняння справ "*A. K. v. Liechtenstein*", "*A. K. v. Liechtenstein*" (№2) та "*Doynov v. Bulgaria*" дозволяє висувати, що у випадку колегіального розгляду справи, особливо в суді найвищої інстанції, ще одним критерієм для оцінки прийнятності процедури відводу слугує так званий "ризик паралізувати судову систему держави-відповідача". При оцінці зазначеного критерію ЄСПЛ загалом вдається до аналізу конкретної ситуації з точки зору того, чи була наявна на національному рівні можливість передачі питання про відвід суддів іншому складу суду, або ж така можливість була відсутня, зокрема у випадку, коли відвід заявляється всім суддям суду найвищої судової інстанції.

Зазначений підхід суголосний із відомим у іноземних правопорядках "правилом необхідності" (*rule of necessity*), що може бути зартикульоване через формулу "якщо всі суді мають конфлікт, то ніхто його не має" (Цувіна, 2022). Наприклад, у цивільному процесі США таке "правило необхідності" дозволяє судді розглядати справу, незважаючи на наявність конфлікту інтересів, якщо його усунення унеможливило б такий розгляд взагалі, зокрема, коли кожен із суддів Верховного Суду має конфлікт інтересів, суд все ж таки має право розглядати справу (Croy, 2019). Роз'яснення щодо правила необхідності також містяться у Бангалорських принципах поведінки суддів, відповідно до яких суддя не може бути відсторонений від участі у розгляді справи, якщо жодний інший суд не може бути призначений для розгляду цієї справи (*The Bangalore Principles of Judicial Conduct*, 2018). Зокрема, можна говорити про те, що таким своєрідним чином правило необхідності знайшло своє закріплення і у Бангалорських принципах поведінки суддів, а відтак воно набуло статусу міжнародного стандарту (Цувіна, 2022).

Слід звернути увагу, що на рівні національного законодавства на відміну від одноособового розгляду справи питання про відвід суддів при колегіальному розгляді справи, на перший погляд, врегульоване однаково у всіх процесуальних кодексах, адже розгляд питання про (само)відвід при колегіальному розгляді справи здійснюється складом суду, що розглядає справу (ч. 3 ст. 81 КПК, ст. 40 ЦПК України, ст. 39 ГПК України, ст. 40 КАС України). Поряд з цим, на порядок вирішення питання про відвід судді при колегіальному розгляді справи впливає також регламентація порядку відводу суддів при одноособовому розгляді справи, зокрема йдеться про різні наслідки у випадку відмови у задоволенні заяви про відвід при колегіальному розгляді справи за ЦПК України, ГПК України та КАС України порівняно із КПК України. Так, суди апеляційної та касаційної інстанції у випадку, коли при колегіальному складі суду колегія суддів доходить висновку про відсутність підстав для (само)відводу, справа передається на розгляд іншому судді цього ж суду. Водночас через відсутність аналогічної норми у кримінальному судочинстві апеляційні суди, Кримінальний касаційний суд у складі Верховного Суду та Апеляційна палата Вищого антикорупційного суду України не передають справу на розгляд іншому судді цього ж суду за аналогічних умов. Відтак, виникає питання про те, чи раціонально взагалі здійснювати таку передачу при колегіальному розгляді справи, на підставі аналізу практики ЄСПЛ.

На наш погляд, підхід, що існує в цивільному, господарському та адміністративному судочинстві, є переобтяженим і його малоймовірно можна визнати обґрунтованим з огляду на те, що метою передачі питання про відвід судді на розгляд іншому судді при одноособовому розгляді справи є забезпечення дії аксіоми цивільного судочинства "ніхто не може бути суддею у власній справі". Проте у випадку колегіального розгляду справи в судах вищих інстанцій, коли питання про відвід одного із суддів вирішується не лише ним самим, необхідність у додаткових гарантіях у вигляді передачі справи на розгляд іншому судді після того, як колегія, яка розглядає справу, відмовила у задоволенні відводу судді, видається зайвою. Зважаючи на зазначене, на наш погляд, у випадку колегіального розгляду справи у судах апеляційної та касаційної інстанцій питання про відвід одного з суддів має вирішуватися колегіально складом суду, що розглядає справу, без передачі справи на розгляд іншому судді у випадку, коли колегія дійде висновку про відсутність підстав для відводу.

Більш складним випадком є ситуації, коли відвід заявлений всьому колегіальному складу суду або одразу декільком суддям. Проаналізовані рішення ЄСПЛ з цього питання нашою думкою про необхідність забезпечення більш високих стандартів до процедури вирішення питання про відвід суддів при колегіальному розгляді справи, якщо такий відвід заявлений декільком або всім суддям, що розглядають справу. Попри зазначене, на наш погляд, у такому випадку

у процесуальних кодексах слід закріпити правило, якщо за результатами розгляду питання про відвід колегія дійшла висновку про необґрунтованість заявлених відводів, то зазначене питання має передаватися на розгляд іншому складу суду, що забезпечить дотримання вимог п. 1 ст. 6 ЄКПЛ та вирішить питання щодо легітимності участі у розгляді питання щодо відводу суддів, яким самим було заявлено відвід у цій справі. У цьому контексті змін потребує кримінальне процесуальне законодавство.

Висновки

У результаті аналізу національних процедур відводу суддів ЄСПЛ сформулював певні спільні підходи, що можуть бути зведені зокрема:

- а) якщо заява про відвід є обґрунтованою, містить конкретні та релевантні підстави, вважається, що більші гарантії надаються у разі, коли питання про відвід судді при одноособовому розгляді справи передається на розгляд іншому судді;
- б) допустимим вважається розгляд питання про відвід самим суддею, якому такий відвід було заявлено, якщо підстави відводу є явно необґрунтованими або занадто абстрактними, що може бути кваліфіковане як зловживання процесуальними правами;
- в) судові рішення, яким вирішується питання про задоволення або відмову у задоволенні заяви про відвід судді, має бути вмотивованим;
- г) заявникові має бути надана можливість оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді;
- д) при колегіальному розгляді справи в суді найвищої інстанції ЄСПЛ звертає увагу на те, чи була у випадку заявлення відводу кільком або всім суддям найвищої судової інстанції можливість передати зазначене питання на розгляд іншому складу суду;
- е) у випадку заявлення відводу всім суддям суду найвищої інстанції, при оцінці дотримання вимог неупередженості суду ЄСПЛ звертає увагу, чи не призведе задоволення такого відводу з урахуванням правила необхідності до фактичної паралізації судового розгляду у справі заявника.

Враховуючи практику ЄСПЛ та рекомендації *GRECO*, варто дійти висновку про необхідність уніфікації підходів до процедури відводу суддів, зокрема:

а) закріпити у ЦПК України, ГПК України та КАС України норму щодо передачі вирішення питання про відвід судді при одноособовому розгляді справи на розгляд іншому судді цього самого суду у всіх випадках, окрім ситуацій, коли заява становить собою зловживання процесуальними правами та є явно необґрунтованою;

б) закріпити можливість апеляційного та касаційного оскарження судового рішення за результатами розгляду заяви про відвід судді;

в) закріпити правило стосовно того, що у випадку заявлення відводу одному із суддів при колегіальному розгляді справи вона не повинна передаватися на розгляд іншому судді цього суду у випадку,

якщо колегія суддів дійшла висновку про відсутність підстав для задоволення відводу;

г) закріплення у всіх процесуальних кодексах правила про те, що у випадку заявлення відводу всьому складу суду або декільком суддям з колегії суддів з одних і тих самих підстав, справа у випадку відмови у задоволенні заяви про відвід колегією суддів має передаватися на розгляд іншому судді цього ж суду.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ / REFERENCES

<i>A. K. v. Liechtenstein</i> (№ 2), (2016, February 18). № 10722/13. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-160619	
<i>A. K. v. Liechtenstein</i> , (2015, July 9). № 38191/12. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-155824	
Croy, S. R. (2019). Step One to Recusal Reform: Find an Alternative to the Rule of Necessity. <i>Wisconsin Law Review</i> , (3), 623–670.	
<i>Doynov v. Bulgaria</i> . (2025, April 1). № 27455/22. https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-242522	
GRECO. (2024). <i>Доповнення до другого звіту-оцінки відповідності Четвертого раунду оцінки щодо України</i> . https://rm.coe.int/grecorc4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473	GRECO. (2024). <i>Addendum to the Second Compliance Report of the Fourth Review of Ukraine</i> . https://rm.coe.int/grecorc4-2024-15-final-ukr-add-to-the-2nd-compliance-report-ukraine-pu/1680b46473
<i>Mezmaric v. Croatia</i> . (2005, July 15). № 71615/01. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-69726	
<i>Micallef v. Malta [GC]</i> . (2009, October 15). № 17056/06. http://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-95031	
<i>Mikhail Mironov v. Russia</i> . (2020, October 6). № 58138/09. https://hudoc.echr.coe.int/fre?i=001-204834	
<i>The Bangalore Principles of Judicial Conduct</i> . (2018). Vienna. https://www.unodc.org/documents/ji/training/bangaloreprinciples.pdf	
Гуйван, П. Д. (2019). Незалежність і безсторонність судової влади як визначальний показник справедливого судочинства. <i>Право і суспільство</i> , (4), 71–77.	Huiwan, P. D. (2019). Independence and impartiality of the judiciary as a determining indicator of fair justice. <i>Law and Society</i> , (4), 71–77.
Овсяннікова, О. О. (2020). Безсторонність суду як елемент справедливості судової влади. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 90–96.	Ovsiannikova, O. O. (2020). Impartiality of the court as an element of judicial fairness. <i>Juris Europensis Scientia</i> , (2), 90–96.
Погорєцький, М. А., & Старенький, О. С. (2025). Безсторонність суду у кримінальному провадженні крізь призму практики Європейського суду з прав людини. <i>Науковий вісник Ужгородського Національного Університету</i> . Серія Право, Ч. 3, (88), 320–328.	Pohoretskyi, M. A., & Starenkyi, O. S. (2025). Impartiality of the Court in criminal proceedings through the prism of the practice of the European Court of Human Rights. <i>Scientific Bulletin of Uzhhorod National University</i> . Law Series, Part 3, (88), 320–328.
Рішення Ради суддів України. (2017, 8 червня). № 34. https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-34-vid-08062017-p-f684ff16c0.pdf	Decision of the Council of Judges of Ukraine. (2017, June 8). № 34. https://rsu.gov.ua/uploads/article/risenna-rsu-no-34-vid-08062017-p-f684ff16c0.pdf
Сакара, Н. Ю. (2010). Проблема доступності правосуддя у цивільних справах. <i>Право</i> , 256 с.	Sakara, N. Yu. (2010). The problem of access to justice in civil cases. <i>Law</i> , 256 p.
Сакара, Н. Ю. (2011). Право на справедливий судовий розгляд та національна практика цивільного судочинства. <i>Право України</i> , (10), 63–76.	Sakara, N. Yu. (2011). The right to a fair trial and national practice of civil proceedings. <i>Law of Ukraine</i> , (10), 63–76.
Цувіна, Т. А. (2019). Незалежність та неупередженість суду як складові верховенства права у цивільному судочинстві. <i>Теорія і практика правознавства</i> , 2(16). https://doi.org/10.21564/2225-6555	Tsuvina, T. A. (2019). Independence and impartiality of the court as components of the rule of law in civil proceedings. <i>Theory and practice of jurisprudence</i> , 2(16). https://doi.org/10.21564/2225-6555

Цувіна, Т. А. (2020). Неупередженість суду у контексті практики Європейського суду з прав людини. <i>Право України</i> , (10), 304–312.	Tsuvina, T. A. (2020). Impartiality of the court in the context of the practice of the European Court of Human Rights. <i>Law of Ukraine</i> , (10), 304–312.
Цувіна, Т. А. (2020). Повторна участь судді у розгляді справи між сторонами: деякі зауваги щодо функціональної неупередженості суду у контексті принципу верховенства права. <i>Порівняльно-аналітичне право</i> , (1), 218–222.	Tsuvina, T. A. (2020). Repeated participation of a judge in the consideration of a case between parties: some remarks on the functional impartiality of the court in the context of the rule of law. <i>Comparative-Analytical Law</i> , (1), 218–222.
Цувіна, Т. А. (2021, 25 жовтня). <i>Неупередженість суду: міжнародні стандарти та національний контекст</i> . Матеріали круглого столу, присвяченого 18-й річниці Європейського дня цивільного правосуддя (м. Харків). <i>Оберіг</i> , 57–61.	Tsuvina, T. A. (2021, October 25). Judicial impartiality: international standards and national context. Proceedings of the round table dedicated to the 18th anniversary of European Civil Justice Day (Kharkiv). <i>Oberih</i> , 57–61.
Цувіна, Т. А. (2022). Принцип верховенства права у цивільному судочинстві теоретико-прикладне дослідження. <i>Національний юридичний університет ім. Ярослава Мудрого</i> . Харків, 600 с.	Tsuvina, T. A. (2022). The principle of the Rule of Law in Civil proceedings: a theoretical and applied study. <i>Yaroslav Mudryi National Law University</i> . Kharkiv, 600
Цувіна, Т. А. (2023). Неупередженість суду в цивільному судочинстві: практика Європейського суду з прав людини та вибрані кейси Верховного Суду. <i>Проблеми законності</i> , (160), 45–65.	Tsuvina, T. A. (2023). Impartiality of the court in civil proceedings: Practice of the European Court of Human Rights and selected cases of the Supreme Court. <i>Problems of Legality</i> , (160), 45–65.

Конфлікт інтересів. Автор заявляє, що не має фінансових чи нефінансових конфліктів інтересів щодо цієї публікації; не має відносин із державними органами, комерційними або некомерційними організаціями, які могли б бути зацікавлені у поданні цієї точки зору.

Автор не отримував прямого фінансування для цього дослідження.

Цувіна, Т. (2026). Процедура (само)відводу судді як механізм забезпечення неупередженості суду: практика ЄСПЛ та національне правове регулювання. *Ius Modernum*, 1(142), 29–44. [https://doi.org/10.31617/3.2026\(142\)01](https://doi.org/10.31617/3.2026(142)01)

Надійшла до редакції 31.07.2025.

Прийнято до друку 01.09.2025.

Публікація онлайн 12.03.2026.